

Mabeynê zıwan û dıyalektan de veracêkerdena Zazakî/Dimilî/Kirdî û Kurmancî

Seîd VEROJ

Xebata der heqê zıwanî de, nızdî 400 seran V. Z. ra bi xebatandê zıwanzan Panînî yê Hindî dest pê kerda. Labelê xebatê lınguîstîkî ancax peynîya seserra 19. de dekewtî çarçeweyêka zıwanzanistîye û xebatê dıyalektolojî zî hîna vêşî bîyê. Bîlhesa hetê sîyasî ra merkezîbîyayîşê dewletan yan zî peydabîyayîşê dewleta modern, mesela standardbîyayîşê zıwanî vet meydan û ey zî bi xo wa problemê dıyalektandê cîyayî ardî meydan. Çimkî wexto ke ma bala xo bidê xebatandê dıyalektolojî, dıyar beno ke enê tewir xebatî, peynîya seserra 19. de hîna vêşî bîyê.

Mesela zıwan û dıyalektan, yew meseleya zaf mûhîm û kehan a xebata zanistîya lıngustîk a. Gama ke behsê zıwanî bibo, hawayê cîyayê zıwanan ê ke sey dıyalekt yan lehçe yenê namekerdiş zî vejîyenê vera ma. Heta ewro ena mesela ser o munaqeseyî bîyê, eno derheq de tarîfê cîya-cîyayî bîyê, labelê yew tarîf û îzehato maqul o ke her kes ser o hemfikir bo nêbîyo. Peydabîyayîşê zıwan û dıyalektan ser o, bêj bi bêj teorî ameyê pêşkêşkerdene.

Peydabîyayîşê cîyayî (ferq) û bedêlîyayîşê zıwanî, xusûsîyetêk tarîxî û esasî yê zıwanî yo. Çimkî zıwan zî sey çîdê ganî yo, zemanî mîyan de bedêlîyeno. Rojgaro ke zıwanî peyda bîyê û heta ewro, her bêj têkilîyê komeyanê mêrdiman bîyê sebebê bedêlîyayîşê zıwanan, peydabîyayîşê dıyalektan, kom û komikanê kulturî yê cîya-cîyayan. Eynî wext de têkilîyê komeyanê merdîman; têkilîya ênan a pêwa ciwîyayîşî, dînî, tarîxî, sîyasî, îqtîsadî, kulturî, qewimîyayîşê hedîseyandê xozayî û komelî zî bîyê sebebê dayîş û girewtîşî û bedêlîyayîşê zıwan û kulturandê cîyayan. Peynîya enê têkilîyan de, hem zıwanê welatandê cîya-cîyayan û hem zî goreyê ca û herêman, zıwan xo mîyan de bedêlîyeno. Seke zıwanzano namdar **Ferdinand De Saussure** zî vano: “Zemanî mîyan de bedêlîyayîşê zıwanî, bîyo sebebê peydabîyayîşê dıyalektandê cîyayan.”¹ Têkilîya zıwanan de, verê heme çî

¹ Prof. Dr. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 1995, r. 145

vate û tayê şeweyê vatişê ênan bedêlîyenê. Ray ray eno bedêlîyayîş hende gird beno ke qisekerdoxê eynî ziwani zî zor yewbine fehm kenê yan zî nişênê yewbine fehm bikê. Goreyê ca û warandê cîyayan, bi eno hawa bedêlîyayîşê yew ziwani ra vajîyeno *dîyalekte (lehçe)*. Labelê çarçoweyeka dîyar û tarîfêko standard ê dîyalekte çini yo.

Ziwanzani almanij **Ludwig Paul** vano “bêntarê ‘ziwan’ û ‘dîyalekte’ de hîç sînorêko qethî û ‘xozayî’ çini yo. Kes şeno di şeweyanê cîyayan yê yew ziwani hetê kulturî ra sey dîyalekte, sewbî hetana zî sey di ziwani cîyayan tarîf biko. Mesela “ziwan û dîyalekte”, goreyê tarîfkerdiş û xusûsiyetê ênan, mimkun o ke hetana yew dereca keyfî bo zî.”² **John Loyns** zî vano: “Mabeynê dîyalektandê yew ziwani de yan zî mabeynê dîyalektandê ziwananê hemberyanê yewbine de dîyarkerdişê sînorêko mutleq mimkun nîyo”³ Tayê ziwanzani zî dîyalekte, sey “şeweyêk qisekerdiş”ê ziwani tarîf kenê.

Bi kilmîye ma şênê vajê ke tarîfê “dîyalekte” ser o, yew çarçeweya dîyarkerde û sînorêko mutleq çini yo. Gelek ziwanzani enê sînor û tarîfî, goreyê fikir û ewniyayîşê xo îzah kenê.

Sey ziwaniandê bînan, *koma ziwani* kurdî de zî tayê şewe û dîyalektê cîya-cîyayî estî. Bêguman sebebê tarîxî, sosyal, ekonomîk û siyasî yê peydabîyayîşê nê dîyalektan estî. Etiya de ma do yew bi yew nê sebebani ser o nêvinderê.

Rojgaro verên ra hetana ewro koma ziwani kurdî zî xo mîyan de gelek bedêlîyaya, tira dîyalektî û şeweyê cîya-cîyayî peyda bîyê. Gerek ma naye bizanê ke peydabîyayîş û bîyayena dîyalektanê cîyayan, rastîyêka tarîxî ya heme ziwani a. Koma ziwani Kurdî zî enê ziwani ra yew a, ziwani û abirîyayîşê dîyalektanê kurdî ser o zî fikrê cîya-cîyayî estî. Ferqê cîyabîyayena enê fikrani çiyoy? Ma do dewamê enê nûşteyî de, fikrê cîya yê ke der heqê ena babete de ameyê vatiş dîyar bikê û ciwabê persê cîyayey û nîzdîyeya dîyalektandê kurdî bigeyrê.

Peydabîyayîşê dîyalektan û şeweyanê cîya yê yew ziwani, tena bi qaydeyandê lînguîstîkî îzah nêbenê. Bi xusûsiyetê lînguîstîkî wa, tarîx,

² Ludwig Paul, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, r. 20

³ F. De. Saussure, Neqilkerdox: Prof. Dr. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, r. 146

kultur, folklor, adet û toreyê yew komelgayî zî dîyarkerdişê ziwana û lehçeyê ênan de unsûrê esasî yî.

Ziwanê ke dinya de peyda biyê; wazenê wa merde yan zî ganî bibê, goreyê xusûsiyetê ênan ê xomîyan û pêroyî, kome bi kome cêra aqitnayene yan zî tesnîfkerdena ênan, mewzûyê lenuîstîkî yo. *Tesnîfkerdena ziwanan, yan goreyê xusûsiyetê gramerê ênan yan zî goreyê mêrdimayîya ênan a tarîxî yena dîyarkerdiş.* Ziwanê kurdî zî bi dîyalektanê xo ra, berhemê têkilîya tarîxî ya kome û komikandê komelgeha kurdî yo.

Ziwanê kurdî bi dîyalektandê xo ra, koma ziwandê hind-awrupayî mîyan de ca gêno. Ziwanê hind-awrupayî xo mîyan de benê di şaxî: 1- Şaxê Hind-Awrupayî, 2- Şaxê Asyayî. Ziwanê asyayî zî xo mîyan de benê di şaxî; ziwanê hindî û ziwanê *arî (aryanî-îranî)*. Ziwanê tewr verên ê ena grûbe, ziwanê Avesta yo. Ziwanê grûba *arî*, goreyê sazbiyayîşê gramerê xo, xo mîyan de benê çehar şaxî: 1-Grûba bakûr, 2- Grûba başûr, 3- Grûba rojhelat û 4- Grûba rojawayî.

Goreyê enê tesnîfkerdişî, **kurdî**, dekewena mîyandê grûba rojawanê vakurê Îranî û farisî zî dekewene mîyandê grûba rojawanê başûrê Îranî. Ena grube mîyan de zî kurdî û dîyalektê xo, pehlewî û farisîya verên û farisîya newa, peştûnî, belûcî, osetî... ca gênê.⁴ Grûba ziwandê rojawanê vakurê Îranî mîyan de **kurdî**⁵; bi dîyalektanê xo ra ziwanêk xoser o, xusûsiyetê ayê xas û tarîxêk ayê kehên esto. Ne şiklêkê herimîyaye yê ziwanê farisî û ne zî yew dîyalekta farisî ya. “Çimkî senî ke her ziwanê germanî, almanî nîyo, her ziwanê îranî jî farisî nîyo.”⁶

Seke cor de zî ameyo vatiş, grûba ziwandê *Hindî-Arî* mîyan de sanskrîtî, avestayî, pehlewî û farisîya newa, kurdîya kehên û dîyalektê xo, peştûnî, belûcî û dêrî ca gênê. Sanskrîtî û avestayî, na grube mîyan de ziwanê tewr qedîmî yê. Ziwanzan û cêgêrayoxî, *ziwanê avestayî û pehlewî*, sey di çimeyê kevnare yê farisî û kurdî qebûl kenê. Labelê çimeyê kevnare yê nê her di ziwanan yew bo zî, ewro farisî û kurdî di ziwandê xoser ê cîya yî.

⁴ “Belgeyê tewr kehên ê grûba hind-îranî, belgeyandê Mitanîyan mîyan ra vejîyayê. Mitanîyan, vakurê Mezopotamya de, nîzdî 1500 serrî verê biyayîşê Îsayî dewletêk viraşt bî.”(Korhan Kaya, Hindistan’da Diller, İmge Yay., 2005, r. 70)

⁵ No nûste de kelîma **“kurdî”**, cayê “kurdîya kehêne” û dîyalektanê kurdî de ameya nûstiş. Etiya de wexto ke ma vanê “kurdî”, qestê ma, hem kurdîya kehên a û hem jî zar û lehçeyê ke kurdîya tewr verên ra peyda biyê; sey kurmancî, kirmanckî (kirdkî/ zazakî/ dimilî), soranî, hewramî, goranî, lurî, kelhurî û ayê bînî yê.

⁶ Zuhdi El Dahoodî, *Kürtler: Tarih Kültür ve Yaşam Mücadelesi*, Deng Yayınları, r. 162

2. Vateyê zaza û zazakî, dimilî û dimilî, kird û kirdî, kirmanc û kirmancî kamcin mana de ameyê gurênayîş?

Wexto ke ma bala xo bidê belge û nûsteyandê tarîxî, seba zazakî/ dimilî/ kirdî/ kirmancî û qiseykerdoxandê zazakî rê, hem xo mîyan de û hem zî terefdê şarê xerîbî ra vate û kelîmeyê cîya cîyayî ameyê nûstiş û telafûzkerdiş. Ewro roj qisekerdoxê zazakî, ca bi ca xo bi nameyê “zaza”, “dimilî”, “kird” û “kirmanc” tarîf kenê, ziwan û dîyalekta xo zî bi nameyê “zazakî”, “kirdî”, “dimilî” yan zî “kirmanckî” danê şinasnayîş. Eno derheq de **Zîya Gokalp** vano: “Qewmanê kurdan nameyê cîya-cîyayî nayê xo ra û yewbina. Mîsal; êyê ke kurmancî qisey kenê xo ra nêvanê “kurd”, vanê ma “kurmanc” î û zazayana zî vanê “dûnbûlî”. Ay ke zî zazakî qisey kenê xo ra vanê “kird” û kurmancan ra zî vanê “kirdasî”. Tirkî zî, “kurmanc”an ra vanê “kurd” û “dunbulî”yan ra zî vanê “zaza”. Bîzatîhî ne qisekerdoxê zazakî û ne zî ê kurmancî bi xo kelîma “zaza” nêxebitnenê.⁷ Erebî kurdan ra vanê “ekrad” û tirkan ra zî vanê “etrak”.

Wexto ke ma bala xo bidê nûsteyandê verênan yê “zazakî”, na tespîta Zîya Gokalp û sewbî kesê ke winî vanê raşt vejîyena. Hem materyalandê P. Lerchî de û hem zî *Mewlûdê Mela Ehmedê Xasî* de, seba xo sinasnayîş dayene kelîma “kirdî” ameya xebitnayîş. Xoceyê Xasî peynîya *Mewlûdê* xo de winî vano: “*Temam bi viraştişê Mewlûdê kirdî, bi yardimê Xaliqî û bereketê pêxemberê ma*”.⁸

Yew qîsmê dêrsimij ê ke bi dîyalekta dimilî qisey kenê xo ra vanê “kirmanc”, bi umûmî kurmancan ra zî vanê “kirdas” û dîyalekta ênan ra zî vanê “kirdasî” yan zî “kirdaskî”.⁹

Nûrî Dêrsimî zî zazakîya Dêrsimî sey ziwanê xas ê kurdan qebûl keno û vano: “Ziwanê zazakî yê ke Dêrsimijî qisey kenê, bêguman ziwanê bawkalandê înan ê Med û Arîyan o.”¹⁰

Kemal Badilli zî vano: “Zazayê Turkiya, xo kurdê esil qebûl kenê û xo ra vanê kird û kurdandê bînan ra, yanî kurmancan ra zî -bi mana hûrdî vînayîşî

⁷ Zîya Gokalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınları, Nisan 1992, r. 27

⁸ Mela Ehmedê Xasî, *Mewlûdê Nebî*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1994, r. 42

⁹ Malmisaniy, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 1996, r. 11

¹⁰ Dr. Nûrî Dersimî, *Kurdistan Tarihinde Dersim*, Doz yayınları, İstanbul, r. 65

de- vanê kirdasî.¹¹ **Prof. Mehrdad R. Izady** zî der heqê na mesela de vatişê **Bazil Nikitinî** neqil keno û vano: “Semedo ke qiseykerdoxê dimilî zaf vêşî herfa /z/ xebitnenê, kurmancan ênan ra vato “zaza”.¹²

V. Minorskî zî vateyê “dimilî” û “deylemî” pêwa girêdano û vano vatedê Andreasî gore, mabêndê “zazayan û deylemîyanê verênan de mêrdimayî esta.”¹³ Gerek ma xo vîrê nêkê ke nûste û kitabandê cîyayan de, gelek formê cîya cîya yê nûstişê kelîma “dimilî” estî: “dimlî”, “dumbilî”, “dinbilî” û “dimilî”. Zaf cayan de zî formê kelîma “dimilî”, sey nameyê yew eşîre vêreno. Mîsal *Şerefname* de “dinbilî”, sey nameyê eşîrêka êzidî ya derûdorê Musil û Şamî vêrena.¹⁴ Ewro zî tayê cayan de bi nameyê “dumbilî”, “dimbilî” û “dumilî” eşîrî estî.

Robert Olson zî vateyê “zaza”, “deylem” û “goranî” sey vateyê pêwa têkildar qebûl keno û vano: “Zazayê ziwandê xo ra vanê dimilî, ke eno zî, ihtimalê têkilîya ênan û deylemîyanê vakurê Îranî ano kesî vîrî. Lehça kurdî ya zazakî, kurmancî ra vêşêr nîzdîyê lehça goranî ya.”¹⁵

Vateyê “zaza” û “dimilî”, tayê çimeyan de zî manaya nameyê eşîran û cayan de ameyê nûstiş. Tayê nûstox û çimeyê bînî zî vateyê “zaza” bi vatedê “zevezan (zozan)”, “zevezanîye”, “zavzan”, “zewezan”, “zewzan”, “zozanîye” û “zûzan” ra girêdanê.¹⁶

Wexto ke mesela “zaza” yan zî “zazakî”, “kurd” yan zî “kurmancî” bibo û kes behsê tayê nûstoxandê îdeolojîya fermî ya tirkî nêkê, belkî manîpûlasyonê ewroyênî zî raşt fehm nêbenê. Der heqê na mesela de **Nazmî Sevgen** vano: “zazakî ziwandêko tîmîyanek o û eslê xo de zî tirkî ra peyda bîyo.” Peydabîyayîşê kelîma “Zaza” zî tirkandê Oxuzan ra girêdano û vano: “Za” nameyê yew lajê Oxuzxanî bî. Qewmanê îptîdaî seba ke vatişê nameyê yewheceyî şîdênaye telafûz kerdênê, nameyê “Za”yê lajê Oxuzxanî zî bi hawayê “za-za/zaza” ameyo vatiş.¹⁷ **Hayrî Başbuğ** o ke tayê cayan de

¹¹ Kemal Badilli, *Türkçe İzahlı Kürtçe Gerameri(Kurmançça Lehçesi)*, Dipnot: 2, Med Yayınları, r. 22

¹² Izady, Mehrdad R, *Bir el Kitabı Kürtler*, Doz Yayınları. r. 299

¹³ *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, r. 1112

¹⁴ Şeref Xan, *Şerefname*, Hasat yayınları, 4. Bask, 1990, r. 21

¹⁵ Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said Ayaklanması*, Özge yayınları. Ankara, 1992, r. 145-46

¹⁶ Malmisanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Kasim 1996, Deng Yayınları, b. notê binên ê 153, r. 11

¹⁷ Nazmî Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar: Coğrafya-Tarih-Hukuk-Folklor-Teogoni*, Kalan Yayınları, Ankara, r. 34

mahlasê **H. Şelîcî** xebitneno, ena mesela ser o vateyê nîzdî vatişdê Sevgenî tekrar keno û vano: “Tayê mêrdimî qestî ra, bi nîyeto xirab û pêşînhikum “zaza”yan mefhûma “kurd”an mîyan de mutala kenê. Labelê eno hikum, vera realîta tarîxî tam tezatêk teşkîl keno... Kurmancî zî û zazakî zî di lehçeyê cîya yê tirkî yê. Goreyê fikirdê ma; nameyê “zaza (za-za)”, bi bedêlyayîşê nameyê “su/aw”(su-su) ra peyda bîyo.”¹⁸

3. Der heqê zîwan û dîyalektanê kurdî de, kê vato çi?

Bêguman sey heme zîwanan der heqê zîwan û dîyalektanê kurdî de zî fikrê cîyay estî. Ez wazena etîya de biney behsê tesnîfkerdişê dîyalektanê kurdî bika û no derheq de çi ameyo vatiş, bîyara şîma vîrî. Qandê naye rê zî, ma do behsê fikirdê tayê nûştux û kurdologê ke zîwan û dîyalektanê kurdî ser o xebitîyayê bikê. Heta ewro heme dîyalekt û şeweyandê kurdî ser o xebatêka bi serûber û besbîyaya bi ma dest nêkewta yan zî xebatê winayênî zaf kemî bîyê. Belkî xebatê akademîk ê ke ewro ra pey bêrê kerdiş, bibê sebebê nawitiş û akardişê yew rêçida newa. Labelê gerek ma ena zî bizanê ke xebata ma ya ewroyêne zî çinîbiyaye ra dest bide nêkerda. Heta ewro der heqê zîwan û dîyalektandê kurdî de gelek çî ameyê vatiş û nûstiş. Ez wazena ke bi kilmîye ênan ra behsê tayê vatiş, çime û xebatan bika.

Eke ma hawayêko kronolojîk behsê enî eseran û vatişan bikê, vernîya hemine de *Şerefname* yeno. *Şerefnameya* Şerefxan Begî de çehar dîyalektê zîwanê kurdî ameyê hûmartiş: 1- kurmanç, 2- lor, 3- kelhur, 4- goran.¹⁹

Şerefname ra peye *Seyahetnameyê (1655) Ewliya Çelebî* yeno. Wexta ke ma *Seyahetnameyê* Ewliya Çelebî ra bewnî, kê şênê vajê ke der heqê kurdolojîyê de agadarîyê zaf mûhîmî tede estî, labelê etîya de ma wazenê giraneye bidê zîwanî û ena hete ra bide bewnî. Çelebî, *Seyahetnameya* xo de, behsê şiyês dîyalektanê zîwanî kurdî keno û nameyê ênan zî wina rêz keno: *Mehmûdî, avnikî, zazayî, loloyî, cîloyî (hekkarî), şîrvanî, cîzrewî, pisanî, sincarî, harîrî, erdelanî, soranî, xalîfî, çekvanî, îmadî, rojkî*.²⁰ Wina aseno ke Çelebî nameyê eşîran, mintîqa, şêwe û dîyalektan tîmîyan

¹⁸ Hayri Başbuğ, *İki Türk Boyu: Zazalar ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara-1984), r. 17-33

¹⁹ Şeref Xan, *Şerefname*, Hasat, 4. Baskı, İstanbul,1990, r. 20, Sewbî zî b.: Mc. Carus-Minorsky, *Kürtlerin Menşei ve Kürt Dili İncelemeleri*, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul,1963, r. 48

²⁰ Martîn Bruinessen, *Studia Kurdica, Onyedinci Yüzyülda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları*, hej: 1-3, weşanên Enstituya Kurdî ya Parîsî, Nîsana 1985, r. 18

kerdo. Gama ke ma ênan sey dîyalektan tesnîf bikê; tena lurrî, soranî, erdelanî û zazakî manenê. Ê çekûyê bînî zî, kes şêno vêşaneya ênan sey nameyê eşîran yan zî şêweyê kurmancî û soranî qebûl bikê.

Xebata pedagogê armenî **Xaçatur Abovyanî (1809-1848)** tesîrêko giran îranologandê Rûsya sero kerdo. No semed ra Abovyan sey pîyê kurdolojiya Rusya yeno qebûlkerdiş. *Abovyan zî dîyalektanê ziwanê kurdî bi namebê kurmancî û zazakî di şaxî keno.* Abovyanî ra pey, xebata **Peter J. A. Lerchî (1828-2884)** yena, ke o bi xo sey hîmdar û viraştoxê kurdolojiya Sovyetî yeno qebûlkerdiş.

Major E. B. Soane zî der heqê ziwanê kurdî û ferqê mabêna dîyalektandê ênan de vano:

“Lehçeya mukrî û gilandê aye ra teber Kurdistan de sewbîna lehçe û şêweyî zî estî û pêro zî xo sey kurdandê xasan qebûl kenê. *Enê lehçan ra yewêda tewr mûhîm zî lehçeya zazakî ya. Zazayî, kurdan mîyan de grûbêda gird a û derûdorê Diyarbekir, Ezirgan û tayê cayandê Anatolya de ciwîyenê. Vêşaneya ênan mintiqa koyan de ciwîyenê, zaf tund û cesûr î. Bi yew lehçeya saf a arî qalî kenê. Lehçeya ênan hem lehçeya mukrî ra û hem zî lehçeyandê bînan ê kurdî ra cîya ya. Sey ziwanandê arî, gerek ena lehça ser o zî xebate bêro kerdiş. Lehçeya zazakî; farisî ra vêşêr nizdîyê ziwandê kurdî ya*”²¹

Sir H. C. Rawilson, benda “Kurdistan”î ya *Ansiklopedîya Britannica* de der heqê ziwanê kurdî de winî vano: “Ewro ziwanê esasî yê kurdan kurmancî ya, zazakî û goranî zî dîyalektê cîya yî.”²²

M. Emîn Zekî Beg, Madson Grantî ra neqil keno û vano: “Esrê III. ê V. Z. ra na heta ziwanê kurdî de hîrê dîyalektî peyda bîyê: Dîyalekta kurmancî, babanî û zazakî (dinbilî).”²³

Ziya Gokalp o ke bi xo çêrmûgij o, dîyalektanê ziwanê kurdî eno hawa tesnîf keno: *1- kurmancî, 2- zazakî, 3- soranî, 4- gûranî û 5- lûrî.*²⁴

²¹ M. Emin Zekî Beg, *Kürtler ve Kurdistan Tarihi*, 4. Baskı , çev.: Vahdettin İnce, Mehmet Dağ, Reşat Adak, Şükrü Aslan, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2012, r. 297

²² Neqilkerdox: Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük(1787-1923)*, Bilgi Yayınları. 3. Baskı, İstanbul/2009, r. 519

²³ M. Emin Zekî Beg, *Kürtler ve Kurdistan Tarihi*, 4. Baskı, çev.: Vahdettin İnce, Mehmet Dağ, Reşat Adak, Şükrü Aslan, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2012, r. 290

²⁴ Ziya Gokalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınları, Nisan 1992, r. 27

Sernûşttoxê kovara *Kurdistan* Mehmed Mîhrî zî vano, “Esasen zîwanê kurdî di qismî yo: Kurdî û goranî. Goranî zî xo mîyan de bena di şaxî: hewramanî û zazakî.”²⁵

Roger Lescot û Celadet Alî Bedirxanî ke “*Gramera Kurdmancî*” hadirnaya, der heqê dîyalekt û şeweyanê zîwanê kurdî de vanê: “1- kurmancî, 2- soranî, 3- dumilî (zazakî), 4- goranî (û gelek şeweyê herêmî yê ênan)”²⁶ estî.

Kemal Badilli zî, vano çehar birrê zîwanê kurdî estî: “1- kurmancî (kurdmanc/ kurmac/kirmanc/kirmaç), 2- lûrî (lûr, lor, ler), 3- goranî (hewramî, ewremanî, zaza/ dimilî), 4- kelhûrî yan zî soranî.”²⁷

Prof. Marûf Xeznedar zî, tesnîfkerdişê mamoste **Tewfîq Wehbî** esas qebûl keno û dîyalektanê zîwanê kurdî winî tesnîf keno: “1- kurmancî (a- kurmancîya serû, b- kurmancîya xwarû-soranî), 2- goranî (hewremanî)/ zazayî, 3- lûrî (bextiyarî, feylî, kelhûrî, lekî zî sey şeweyê ena dîyalekte qebûl keno).”²⁸

Ziwanzan **Qanatê Kurdo** zî kitaba xo ya *Gramera Zîwanê Kurdî (Kurmancî û Soranî)* de, zîwanê kurdî sey çehar dîyalektan cêra abirrreno: 1- kurmancî, 2- zaza, 3- lûrî, 4-goranî.²⁹

Enê agadarîyê corênan ra dîyar beno ke zîwanê kurdî zî xo mîyan de gelek dîyalektan ser o par beno. Ayê ke çend dîyalektanê zîwanê kurdî û tayê xusûsiyetanê eyê esasî bizanê, ên (în) do bivînê ke ferqê dîyalektanê kurdî, ferqê dîyalektanê zîwanandê bînan ra vêşêr nîyo.

Enê agadarîyan ra pey ma şênê vajê ke helbet bi hawayêko mutleq dîyarkerdena tarîxê cirabîyayîşê yew zîwan û dîyalektandê eye asan nîyo, labelê ma şênê vajê ke nê zîwanî pêro têmîyan de sey parçeyêk azbeta zîwanandê *Arî (Îranî)* yenê qabûlkerdiş.

²⁵ Mehmed Mîhrî (M.M), *Mukaddimet-ûl Îrfan*, Necmî İstikbal Metbası, İstanbul, 1918, bew. <http://www.kovarabir.com/mehmet-mihrim-m-mukaddimet-ul-irfan/>, 15/06/2013

²⁶ Emîr Celadet Bedirxan, & Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi*, Doz Yayınları, İstanbul, 1997, r. 9

²⁷ Kemal Badilli, *Türkçe İzahli Kürtçe Gerameri (Kurmancça Lehçesi)*, Med Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, r. 22, 23

²⁸ Prof. Maruf Xeznedar, *Zîwanê Kurdî*, <http://www.kovarabir.com/dr-maruf-xeznedar-zimane-kurdi/>, 17/06/2013

²⁹ Qanatê Kurdo, *Gramera Zîwanê Kurdî (Kurmancî-Soranî)*, Koral Yayınları, İstanbul, 1990, r. 7

4. Metnê verênî yê zazakî/ dimilî/ kirdî/ Kirmancî

Ewro roj nûste û dokumentê zazakî yê ke ma destê de estî zaf kemî yê. Hetê nûstîşî ra dîyalekta zazakî lawaz a. Eke ma nûsteyê hewramî û goranî xanedê zazakî ser o nêhesibnê û ewro ra pey sewbî dokumentê newe yê zazakî cayandê tarî ra nêvejî roşnayê, nûşte û dokumentê ke mabênê serrandê 1856-58 de terafê Peter Lerchî ra ameyê pêserkerdiş, sey dûkomentê verênî yê zazakî qebûl benê. Enê materyalandê folklorîkanê zazakî de, hem kelîma “**kird**” û hem zî “zaza” ameyê nûstîş. Vateya “kird”, pênasîya ênan bi xo ya. P. Lerc mesela “*Qauxê Nêrib û Hêynî*” de, vateyê Xelef Axay eno hawa neqil keno: “*Xelef Axayî va ki eskerî xoe ra: Baunî (bawnî) axaler, ma şuenî kauxe, metirsî, eskerî Deqma Begî zavû, hema piyeru Tirk î, nişênî ma de kauxe bikî, ma piyerû canmirdî kirdan î, miyerdei aşîran î, metersî, ma ha şuenî, heta ki sereî mi niwenu, şima çewîrî çî çinu...*”³⁰ Wexto ke ma bala xo bidê nê metnan, eke tayê kemaneya alfabeya nûstîşê metnan nêbo, sey ziwanê eyro yê mintîqa Nêrib o, qet nêbedêlîyayo.³¹

Serra 1857-58 de, nê nûste û metnî St. Petersburg de yenê çapkerdiş û vilakerdiş. *Ferhengê vernî yê zazakî-rusî zî, serra 1858 de yeno nûstîş.* Eynî wext de **Albert von Le Cod zî**, *tayê metnê folklorîkanê kurdî bi dîyalekta kurmançî û zazakî ya pêser kerdî û serra 1903ê Berlîn de dayê çapkerdiş û vila kerdî.*³²

Bêguman mesela materyalê dîyalekta zazakî û nûstîşê aye, zaf mûhîm a. Ewro roj ma destê de eserê ke şiklê verên ê zazakî û tekamûlê ayê tarîxî binawnê çinî. Eke dokomentê arêkerde yê Peter J. A. Lerchî (1858) nêbê, agadarîya ewroyî gore, nûste û kitaba verên a zazakî **Mewlûdê (1899) Mela Ehmedê Xasî** yo. Mewlûdê Xasî, serra 1899î de şeharê Dîyarbekir û çapxaneyê Lîtografya de bi alfabeya erebî ameyo çapkerdiş. Eyî ra pey zî, **Mewlûdê miftîyê Sewêreke Mela Usman Efendîyê Babijî** yo, ke serra 1903ê de nûsîyawo û 1933 de zî Şam de ameyo çapkerdene.

³⁰ Peter J. A. Lerch, *Forschungen über die kurden und die iranischen Nordchaldar*. Band I, St. Petersburg 1857, r. 78

pyêru amê pyesêr, Xalêf aya va ke eskêri xoera: bauni, ayalêr, ma şuenî kauçê, mêtêrsî, eskêri Dâqma begî zavû, hêm'a pyêru Tîrki, neşênî mâde kauçê bikî, ma pyêru dan mîrdî kîrdani, myêrdei aşîrani, mêtêrsî, ma ha şuenî, hêtake sêrei me newên'u, şîma çewîrî çî çînu. Eskêri Xalêf ayaî vâ ke: ma ha şuenî,

³¹ bn., Lerch, Peter J. A.: *Forschungen über die kurden und die iranischen Nordchaldar*. r.: 80-81. Band I St. Petersburg 1857

³² Joye Blau, *Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları, Studia Kurdica*, No:1-3, Paris, Nisana 1985, r. 65

Nînan ra teber, ma şênê vajê ke nûşte û nûstîşê zazakî (dimilî, kirdkî, kirmancî), eno demeyo nîzdî de yanî serrandê 1975î ra na heta roj bi roj vêşî bîyê. Nê serran de kovara *Tîrêj* û rojnameyê *Roja Welat* de tayê helbest û nûsteyê folklorîk ê zazakî ameyê çapkerdiş. Ewro zî tayê kovaran û malperan de nûsteyê zazakî yenê çapkerdiş û velakerdiş. Wexto ke behsê xebat û nûstîşê zazakî bibo, hewceyo ma verê hemine xebata kovar û Grûba *Vateyî* bîyarê xo vîrî. Bêguman dîyalekta zazakî tena kovara *Vate* de nê nûsîyena, kovarê sey *Armanc*, *Hêvî*, *War*, *Bîr*, *Newepel*, *Şewçila*, *Tija Sodiri*, *Pîya*, *Arîye* û ê bînan de zî nûsteyê bi dîyalekta zazakî ameyê çapkerdiş û velakerdiş.

Peynîye de, sey ke cor de gelek cigêrayoxan zî dîyar kerdo, ma şênê vajê ke kurdî zî sey heme ziwanêndê dinya, xo mîyan de dîyalekt bi dîyalekt cêra abirryena. Zazakî zî enê dîyalektan ra yew a. Gerek kê bîyayena dîyalektanê cîyayan sey çîdêk negatîf nê, sey xezîneyêk dewlemend a ziwanî bivînê. Bîyayena dîyalektanê cîyayan, “tenîya xûsusîyetêk ziwanê kurdan nîyo; dinya de neteweyê ke ziwanê ênan tewr sererast û dewlemend o, dewre bi dewre edebîyatêk ênan ê se seran esto, hema zî lehçeyê ênan estî, ganî yî û sey wexto verên qalî benê.”³³ Ferq û nîzdîyeya ziwan û dîyalektandê bînan û bîlhesa zî yê koma arî çî hend o seke, yê zazakî û kurmancî zî kemî-vêşî ehend o. Nîzdîyeya mabênê dîyalektandê kurdî, ferqê ênan ra zaf vêşî ya. Hetê tarîxî û kulturî ra zî, kok û rîçîkê etnîkî yê qîseykerdoxandê nê ziwan û dîyalektan şîno pêser û yew o.

5. Eserê edebî yê zazakî (dimilî, kirdî, kirmancî)

Eger behsê nûstîş û edebîyatêk zazakî (dimilî) bibo, winî aseno ke çimeyê sereke yê nûstîşê zazakî metnê klasik ê dînî yî ke ma tira vanê **Mewlûd**. Mewlûdê dimilî, hem medrese û hem zî mîyanê şarî de yeno wendiş û bîyo sey yew bêjê edebîyatê klasik ê dînî. Eke dokomentê arêkerde yê Peter J. A. Lerchî (1858) nêbê, agadarîya ewroyî gore, nûste û kitaba verên a zazakî **Mewlûdê (1899) Mela Ehmedê Xasî** yo. Mewlûdê Xasî, serra 1899î de şêharê Dîyarbekir û çapxaneyê Lîtoğrafya de bi alfabeya erebî ameyo çapkerdiş. Eyî ra pey zî, **Mewlûdê miftîyê Sewêreke Mela Usman Efendîyê Babîjî** yo, ke serra 1903ê de nûsîyawo û 1933 de zî *Şam* de ameyo çapkerdene. Enê Mewlûdanê verênanan pey zî Mewlûdê ameyê nûstîş. Etiya de wextê ma teng o, ma nişênê behsê ênan bikê.

³³ Kurdîyê Bîtîlîsî, *Jîn*, hej: 14(1919), wer.: M. Emîn Bozarşlan, Weşanxaneya Deng, Sweden, 1985

Şikil û qalibê edibiyatê modrn de, kitab û nûştayê zazakî (dimilî/kirdî): Enê bêj materyal nûştayê zazakî, serra 1975î ra pey dest bide kerdo, verê sey nimûne yew bi yew kovar û rojnameyan de û serrê 1990 ra pey zî mewzûyê ciya ciyayan ser ro gelek kitabê zazakî ameyê çapkerdiş. Bi kilmîya, wazena humara kitabânê tayê bêjê nûştişê zazakî bîyara şima vîrî. Hendo ke mi tesbît kerdî, heta nika;

- 32 kitabê Estanekan (çîrokan)

- 33 kitabê şîran

- 12 romanî

- 30 kitabê folklorî

- 11 kitabê Gramerî

- 15 ferhengî

....

Bi kilmevatişêko peyên, wexto ke ma humara kitabê estanikan, şîr û romanên zazakî xo çiman vera bigîrê, bêguman ma şênê vajê edebiyatêk bi lehça zazakî peyda bîyo. Labelê gerek munaqeseyê tema, zengîneye û averşiyayîşê enê edibîyatî, sewbî wext bêro kerdiş.

11

6. Fonetîk (vengsazîya)

6. 1. Fonetîka (vengsazîya) dîyalekta zazakî û kurmancî ser o kilmvateyêk

Wexto ke behsê fonetîk yan zî fonolojîya zıwanî bibo, lazimo vernî de îzehatê ênan bêro kerdiş, wezîfe û çarçeweya cigêrayîşê aye dîyar bibo. Bêguman fonolojî û fonetîka ser o fikir û îzehatê cîyayî estî û nê termî zî gelek ameyê munaqesekerdene. *Fonetîk*, zanyarîya cigêrayîşîya bedêlîyayîşê veng (foneman) a. *Fonolojî*, zanyarîya cigêrayîşêya vengê (fonem) tewr hûrdî yê zıwanî ya. Seha cigêrayîşê fonolojî veng (fonem) o. “Wezîfeyê fonolojî zî no yo: Cêbigêro ke bedêlîyayîşê kamcin xusûsîyetandê vengî benê sebebê cîyawazeya mana; xusûsîyetê ke benê sebebê cîyawazîye, mabênê xo de senî hereket kenê û seba viraştene vate û cumleyan (hevokan) goreyê kamcin qeydeyan yewbîyayena ênan mimkun bena.”³⁴ No çarçewe de wexto ke behsê xebata gramerê zıwanî bibo, fonolojî û fonetîk sey parçeyêk esasî yê xebata zıwanî vejîyenê vera ma.

³⁴ Mehmet Rifat, *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları*, Kuram Yayınları, 2000, İstanbul, r. 44

Ziwanzano namdar ê esrê 20. Fe. De Saussure, ziwanî sey sîstemêk qebul keno. Wexta ke ziwan sey sîstemêk qebul bo, no sîstem de unsûrê cîya cîyayî estî û wezîfeyê ênan her yewî zî cîya yo. Unsûro tewr hûrdîyê ziwanî veng o û ziwanî mîyan de wezîfeyê her yew vengî zî cîya yo. Heme ziwanan mîyan de zaf vengê cîya-cîyayî estî, feqet nê vengî pêro nînê xebitnayîş. “Mêrdim eşkeno nêzdî 200 vengan telafuz biko û ênan hîss biko; labelê qiseykerdoxê komeyê ziwanan, seba hezaran vateyan tenya 40 vengânê esasî xebitnenê”³⁵

Vengê ke behs beno yew bi yew yan zî yew ra vêşêr bêrê pê hete, tira *vatey* peyda benê. Her yew veng manayanê cîyayî dano ziwanî û cîyayeya vateyan zî dîyar keno. Vateyê ke ma fek ra vejênî, cîyayîya vengê ênan ê vernî û peynîye sey cê nîyê; ke tena vengê peyên ê vateyan bibedêlîyî rewarew manaya ênan nêbedêlîyena, ke vengê verên ê vateyan bibedêlîyî manaya ênan zî bi tamamî bedêlîyena. Mîsal; ke ma veteyê /roj/ û /roz/, /ruz/... bîyarê xo çiman ver, bedêlîyayîşê vengê /j/ û /z/ yan zî /o/ û /u/ mana de ferqêk muhîm dîyar nêkeno, labelê ke ma vateyanê /pîr/, /bîr/, /vîr/, /tîr/, /nîr/, /jîr/ û /şîr/ yan zî /dar/, /bar/, /jar/, /war/, /mar/ û /har/ sey sembolê vengandê cîyayan nê bieşnawê, ma nişênê ferqê manaya ênan yewbine ra bîaqitnê.

Yew vate tena zî, xo ser yew mana dîyar nêkeno. Seba ke mana peyda bibo, gerek yew ra vêşêr vateyî goreyê qeydeyê ziwanî pêwa bêrê rêstene, ke na rêstena vateyan ra vajyeno cumle yan zî hevoke. Cumle û rêstena cumle, binya mesacdê ma virazenê. Awayê rêstena hevoke, ca û giraneya veteyan dîyar keno. Feqet veng û vateyê ke sîstemê ziwanî mîyan de ca gênê mutlak nîyê. Rojgaro ke ziwanî peyda bîyê û heta ewro, heme ziwanî hetê veng û vateyan ra bedêlîyayê û peynîya na bedêlîyayene de formê ênan ê cîyay peyda bîyê. Wexto ke ma bala xo bide dîyalektandê kurdî, gelek çekûyî (vateyî) estî ke manaya ênan seycê ya, feqet formê ênan berdêlîyenê. Mîsal; seba nameyê organê (weslê) hilm (bûy) girewtene, ke bi tirkî vanê “burun”, yewindes (11) formê cîyayî estî: “**Vinî, zincî, pîrrnike, pîrnos, poz, vinike, difn, bêvil, kepoz, lut, birnax**”³⁶; seba veteya “nezle” des (10) formê cîyayî estî: “**zekem, bapêş, persî, şobe, asirm, zikam, peta, miqaw, nezle, baper**”³⁷ û seba vateya kokî zî diwyes (12) formê cîyayî estî: “**kok, reh,**

³⁵ Zeynel Kiran, *Dilbilim Akımları*, Onur Yayınları, 1996, r. 27

³⁶ Seîd Veroj -Uçaman Abdurrahman, *Ferheng-Vajname: Kurmancî-Hewramanî-Dimilî-Senendajî*, weşanên War, 2002, İstanbul, r. 146

³⁷ ç. v. r. 146

bineke, resen, rêl, rîşe, retewe, binetu, rek, binye, reya, rîçik.³⁸ “Ray rayan yew çekûye tamamî yan zî qismêk aye verapey bena, no hal sebebê gird ê cêrabîyayîşê zîwanê kurdî yo: kin/nik, lêr/rêl, befr/berf, pirasî/parsû.”³⁹ Kê şênê nê bêj mîsalan gelek vêşî bikê, labelê bawer kena qandê dîyarkerdişê berdêlyayena formê vateyan nê mîsalî bes î.

Armanca no birrê xebata ma zî, aşkerekerden û dîyarkerdena tayê form û xosereya umûmî (hemeyî) ya mabêna zazakî û kurmancî ya. Labelê tayê cayan de zî ma do behsê têkilîya zîwanandê hînd-awrupayî û şaxê ênan o hînd-aryanî û kurdî zî bikê.

Bêguman fonetîk, yew beşê muhîm ê xebata zîwanzanistî ya. Etîya de ma do bi hawayêko hera û xorîn fonolîjîya zîwanê kurdî ser o nêvinderê. Ma wazenê çarçewa na xebate de tenîya tayê qeydeyê fonetîka dîyalekt û şêweyandê kurdî bîyarê şîma vîrî. Ma no nûste de, di hetana behsê fonetîka zîwan û dîyalektandê kurdî kenê. Yew heta, cîyabîyayîş û bedêlyayîşê vengê navbeyna dîyalekta kurmancî û zazakî bi tayê mîsalana yeno miqayesekerdiş; û heta bîna zî, cîyabîyayîşê fek û şêweyanê zazakî/dimilî/kirmanckî ser o tayê qeyde û mîsalî ameyê dîyarkerdiş.

6.2. Pêbedêlyayîşê tayê veng û vateyandê dîyalekta zazakî û kurmancî

Sey ke cor de zî ame vatiş, unsurê tewr hûrdî yê zîwanî veng (fonem) o, rayrayan tena bi yew vengî ya û rayrayan zî bi pêgirewtena vengandê cîyayan vateyî peyda benê. Goreyê şêwe, dîyalekt û mintiqeyandê cîyayan ê qîseykerdoxandê zîwanî, tayê vengî bi vengandê nêzdîyê xo ya bedêlyayîşê yan zî cê ra kemîyenê, peynî de vatey bi xo zî form bedilnenê, rayrayan hîna sivik û sade benê.

6.2. 1. Mabênê gelek vateyandê zazak û kurmancî de vengê /b/, /v/ û /m/ pê bedêlyayîşê; cadê “v”ya zazakî de, kurmancî de vengê /b/ û ray rayan zî /p/ yeno.

Zazakî	Kurmancî
vewr	berf
velg	belg

³⁸ ç. v. r. 202

³⁹ Mihemed Mîhrî Hîlav, *Mukaddimet-ûl Îrfan*, <http://www.kovarabir.com/mehmet-mihrim-m-mukaddimet-ul-irfan/>

vîst	b îst
vîr	b îr
va/yay	ba
varan	baran
vaz	baz
vela	bela
verapey	berûpaş
virso	birûsk
venikyayîş	ponijîn
zimistan	zi v istan
zama	zava
xam	xav

6.2. 2. Tayê cayan de mîyanê şeweyandê kurmancî de zî vengê /b/ û /v/ pê bedêlîyenê.

Mîsal:

cewab	cew v
kebanî	ke v anî
xirab	xir v
sibe	sib v e
hesab	hes v

14

6.2. 3. Vengê /v/ zazakî û kurmancî de zaf yeno xebitnayene lê kurmancîya Verarojî (soranî) de kemî yeno xebitnayene. Kurmancîya verarojî de, cayê herfa /v/ de, /w/ hîna vêşî yeno vatiş. Zazakîya Gêl de zî zaf rayan cadê /v/ de, vengê /w/ yeno vatiş.

Zazakî	Soranî	Kurmancî
aw	aw	av
şew	şew	şev
awan	awan	avan
awî	awî	avî
lew	-	lêv
baw	baw	bav

6.2. 4. Navbeyna zazakî, kurmancî û ziwanê *Avesta* de zî vengê /v/ û /m/ ca bedêlînenê.

Zazakî	Avesta	Kurmancî
name	naman	nav

nîm/nême	naêma	nîv
zama	zmtar	zava
gam	gama	gav
hamnan	hamin	havîn
zimistan	zyam	zivistan

6.2. 5. Vengê /x/ heme dîyalektanê kurdî de esto û qirike ra vejîyeno. Ziwanê kurdî û dîyalektanê ey de, wexto ke /x/ û /w/ pê dima bêrê, nê her di vengî pêwa sey /xw/ telafuz benê, ke tira vajyeno *diftong*. Zaf vateyê ke bi diftongê /xw/ dest bide kenê, zazakî de sivik benê û vengê /x/ yê vernîya /w/yî de keweno.

Kurmancî	Zazakî (Dimilî)
xwar	wer
xwarin	werden
xweş	weş
nexweş	nêweş
xwelî	wele
xwah	waye
xwendin	wendene
xweyî	weyî

15

6.2. 6. Vengê /j/ya kurmancî, bi vengê /z/ û /c/ya zazakî û ziwanê *Avesta* pê bedêlîyenê, ge benê /c/ û ge ge zî benê /z/. Nê vengî, mabênê şeweyandê zazakî bi xo de zî bedêlîyenê.

Kurmancî	Zazakî	Avesta
jêr	cêr	-
jin	cinî/ cenî	canay
jentin	cena! cenayene	cana
bêj	vac	vaçah
roj	roj-roz-ruz	-
jî	zî	zî
mejî	mezg	mazga

6.2. 7. Vengê /h/ya kurmancî, ziwanê *Avesta* de bi diftongê /dh/, /th/ û vengê /x/ rey de bedêlîyenê, zazakî de zî vengê /h/ û /ş/ pê bedêlîyenê.

Kmmancî	Avesta⁴⁰	Zazakî
rohnî	raoxşna	roşna/roşnayî
sihur/sor	suxra	sur
reh/rê	raithya	rayir
pahtin	pathana	pewtene
goh/go	gaoşa	goş
mih/mî	maêşa	mêşna
tihnî	tarşna	têşanê

6.2. 8. Mîsalandê corênan de zî aşkera aseno ke vengê /h/, vengêdo kehan ê dîyalektandê kurdî yo. Kurmancî û zazakîya ewroyîne de, hem /h/yê sereyê vateyan û hem zî ê mîyanê ênan de kiweno û vetey sivik benê.

Kurmancî	Zazakî
fireh/fire	hambaz/ambaz
şeh/şe	hestor/estor
goh/go	havil/avil
mih/mî	herê/erê
hêş/êş	herey/erey
hêvar/êvar	heynî/eynî
dergahvan/dergavan	hewnîya/ewnîya
mêhman/meyman	mêhvan/mêvan
mirhov/mirov	
rehwan/rewan	
bihên/bîn	

6.2. 9. Yewna xusûsiyeto balkêş ê kurmancîya corî, kurmancîya cêrî (sorani) û zazakî esto ke, kê eşkenê vajê xusûsiyetêko kehan ê ziwanê kurdî yo. Vengê /d/ yê peynîya nameyan û halê vîyarte yê karan, dîyalekta zazakî û kurmancîya verarojî (sorani) de xo paweno, feqet kurmancîya corî de kewto û kelîma bîya sivik.

Zazakî	Kurmancîya verarojî	Kurmancîya corî
kerd	kird	kir
kerdene	kirdin	kirin
berdene	birdin	birin
werdene	xwardin	xwarin

⁴⁰ M. Siraç Bilgin, *Zarahuştra Gathalar*, Doz Yayınları, İstanbul, r. 170-184

sard	sard	sar
pir d	pir d	pir

6.2.10. Mabênê zazakî û kurmancî de vengê /**d**/, /**v**/ û /**g**/ zî pê bedêlîyenê. Michael L. Chyet zî vano: “Pîta /**g**/ya kurmancî vera /**v**/ya zazakî û /**w**/ya hewramî ya.”⁴¹

Zazakî	Kurmancî
va/vat	go/got
vatene	gotin
deng	veng
verg	gurg
vil	gul
veleke	gurçik

6.2. 11. Bi vatena Michael L. Chyet, “Vengê **r** û **d** bîyê **l**, **z** û **r** zî bi veyartena wextî ya benê **l**. Na pê bedêlîyayena **r** û **d** yê ke bîyê **l**, hem seba kurdî û hem zî seba farisî raşt a.”⁴²

Zazakî	Kurmancî	Farisî
zerr	dil	del
çar/çewres	çil/çihel	çehel
zana	zana	dâna
sare/serre	sal	sal
serdar	serdar/salar	salar

17

6.2. 12. Kurmancî de vangê /**d**/ yê ke demeyo nikayin de seredê tayê karan de yeno nûstîş, bi vengê /**t**/ ya bedêlîyenê: **derim/terim**, **dixum/texum**, **dikim/tekem**.

6. 2. 13. Mabênê dîyalekt û şêweyê kurmancî û zazakî de vengê /**y**/, /**w**/ û /**h**/ pê bedêlîyenê. Nê vengî wezîfeyê pêgirewtene zî vînenê.

Zazakî	Kurmancî
giya	giha
siwar	siyar

⁴¹ Michael L. Chyet, *Rûpelek ji dengsaziya dirokî ya zimanê kurdî*, kovara *Bîr*, hej.: 3, 2005, r.109

⁴² J. b., r.110

wûrdek	hûrdek
hûrdî	hûr
wirdî/her di	herdu
wişk	hişk
wiro	herro

6.2.14. Tayê cayan de zî “vengê /e/ bedêlîyeno beno /y/: esîr/yesîr, exte/yexte/”⁴³

6.2.15. Hereketê “kelkewten” û “herikyayene” bi vengandê **l-**, **r-**, **s-**, ya taswîr benê.⁴⁴

Zazakî	Kurmancî
laser	lehî
pêl	pêl
lêl	şêlo
liv	liv
ling	ling
rem	rev
herik	herik
ray	rê
rayan	rêwî
rişna	rijand
neseb	neseb
ro	robar
rokerdene	rokerdiş
pilor	pilor

6. 2.16. Hem navbeyna zazakî û kurmancî de hem zî navbeyana şeweyandê zazakî de vengê /ş/, /s/ û /j/ pê bedêlîyenê.

⁴³ Mihemed Mîhrî Hîlav, *Mukaddimet-ûl Îrfan*, <http://www.kovarabir.com/mehmet-mihrim-m-mukaddimet-ul-irfan/>, 12/03/2013

⁴⁴ Walter Porzîng, *Dil Denen Mucize*, cild: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, r. 21

Zazakî	Kurmancî
raşt	rast
rişte	riste
rişt	rist
riştên	ristin
rişna	rijand

7. Pêbedêlyayîşê tayê vengênê şeweyandê zazakî

7. 1. Sey şeweyandê kurmancî, şeweyandê zazakî de zî vengê /b/ û /v/ pê bedêlyênê.

Mirdasî(Pîran-Gêl)	Dersim	Çewlig (Bîngol)
hesab	hesav	hesav
kitab	kitav	kitav
yewbin	zuvin	yobîn/juvin
xirabe	xirave	xirawe

19

7.2. Mabêna şeweyandê zazakî/dimilî de vengê /z/, /j/, /y/ û /c/ pê bedêlyênê. Seke Celadet Ali Bedir-Xan zî vano: “Lehçeya dumilî de zî çend birrî estî, nê birran mîyan de zî bi hawayêko aşkera ferqê mabêna veng û qaydeyan estî. Hetê vengana şeweyê Sêwreke de herfa /j/ bi qasê kurmanckî çinî bo zî, tayê çekuyan de no veng yeno dîyayîş. La şeweyandê bînan de sey şeweya Paleyî, vengê /j/ bin ra çinî yo û cayê ey de vengê /z/ yan zî /c/ yeno vatene.”⁴⁵

Mîsal: zî/ jî
 mij / miz
 nêzdî / nijdî
 mizgîn/ mijdane
 roj / roz/ruc
 berzîn/ berjîn
 zewac/zewaz
 yewbin/jewbin/zuvin

⁴⁵ Celadet Alî Bedirxan, *Hawar*, h.: 23, çapakerdişê weşanê *Nûdem*, Stocholm, 1998

yewna/jewna

ziwa/jiwa

jew/yew

7. 3. Mabêna şêweya Dêrsim û mintiqandê bînan de vengê /k/ û /ç/ pê bedêlîyenê.

Pîran-Gêl-Çermûg	Dêrsim
keye	çeye
keyna	çeyna
keber/ber	çeber
kêf	çêf

7.4. Vengê /ş/yê cayandê bînan, şêweya Dêrsimî de beno /s/.

Mîsal: şenik / senik
weş / wes
derguş / dergus
şeş / ses
şima / sima
şew / sew

20

7.5. Mabêna şêweyandê zazakî de vengê /c/ û /g/ zî pê bedilyenê.

Mîsal: veng/venc
Gan/can
gêno (girewotiş)/cêno
bigîr/bicî
gêrayene/cêrayene

7.6. Hem mabêna şêweyandê zazakî û hem zî mabêna zazakî û kurmancî de vengê /a/, /û/, /o/ û /u/yî pê bedilîyenê.

Mîsal: **ban/bon/bûn**
manga/monga (moga/munga)
maker/moker/mûnker
giran/giron/girûn
panc/ponc/ponj/pûnc
varan/varon/varûn

7.7. Vateyê zazakî zaf rayan bi hawayê xo yo sade nê, bi pabesteyê xo yê *nerîyîye* û *makîyîye* yenê nûstîş û bîlhesa zî vateyê makî winî yenê nûstene. Ke ma raştê no hawa nûstîşê çekûyan ameyê, gerek ma halê sade yê vate û pêrebesteyê aye têmîyan nêkê.

Mîsal: Zazakî	Kurmancî
dar/dare	dar
dew/dewe	gund
şew/şewe	şev
biz/bize	bizin
her/here (mankere)	ker
par/pare	par

7.8. Seke ma cor de zî dîyar kerd, senî ke navbeyna her di dîyalektanê kurdî de vengê /l/ û /r/ bedêliyeno, navbeyana şeweyandê zazakî bi xo de zî vengê /l/ û /r/ bedêliyeno.

Mîsal: mîrçike/mîlçike

rojine/lojine
zerr/dil/dill/zil/şêrzil
velg/berg
emserr/emsal
belûy/berûy
çiray/çilay
perçîn/pelçîn
qereçî/qeleçî